

Meertaligheid als strategie voor zelfontplooiing in de briefwisselingen van Marie-Jeanne Riccoboni en Isabelle de Charrière¹

Amélie JAQUES

Abstract

In Enlightenment Europe multilingualism was an omnipresent fact. Even the correspondences of eighteenth-century writers gave clear evidence of – often strategically chosen – forms of multilingualism. Up until today, the question arises as to why early modern writers used (various forms of) multilingualism in their letters. This paper investigates, for the first time, the hypothesis that early modern writers used multilingualism in their letter writing as a strategy for intellectual and authorial self-fashioning. To that end, it explores the multilingual dimensions of two women writers' correspondences. Studying the way in which Marie-Jeanne Riccoboni (1713-1792) and Isabelle de Charrière (1740-1805) actively (re)shaped their intellectual authority and authorial identity by means of multilingualism will prove to provide an excellent stepping stone towards more (comparative) research on the forms and functions of multilingualism in the (life) writing of eighteenth-century male and female writers.

INLEIDING

Steeds vaker belicht literatuurhistorisch onderzoek de transculturele dimensies van het sociale leven en de schrijfpraktijken van achttiende-eeuwse auteurs. Werken als *Les grands intermédiaires culturels de la République des Lettres* (2005) en projecten als SKILLNET of CIRGEN illustreren hoe mannen én vrouwen, in de achttiende eeuw in het bijzonder, actief bijdroegen aan processen van culturele transfer.² Ze wijzen bovendien op de actieve deelname van auteurs aan transculturele netwerken, die de intellectuele dialoog onder leden van de Republiek der Letteren faciliteerden.³

¹ Deze bijdrage kwam tot stand binnen de context van het onderzoeksproject *Meerstemmig vrouwelijk auteurschap: meertalige strategieën in autobiografische teksten en de vorming van vrouwelijk auteurschap in de Eeuw der Rede*, dat gefinancierd wordt door FWO Vlaanderen (projectnummer 1119022N). Ik ben mijn promotoren, Prof. dr. Beatrijs Vanacker, Prof. dr. Lieven D'hulst en dr. Lieke van Deinsen, evenals de anonieme reviewers erg dankbaar voor de constructieve feedback.

² BERKVENS-STEVELINCK, C., BOTS, H. & HÄSELER, J. (2005). *Les grands intermédiaires culturels de la République des Lettres, Études de réseaux de correspondances du XVIIe siècle au XVIIIe siècle*. Champion.
Over SKILLNET, *Sharing Knowledge in Learned and Literary Networks*, zie <<https://skillnet.nl>>.
Over CIRGEN, *Circulating Gender in the Global Enlightenment: Ideas, Networks, Agencies*, zie <<https://cirgen.eu>>.

³ BOTS, H., (2018). *De Republiek der Letteren. De Europese intellectuele wereld 1500-1760*. Vantilt.

Hoewel literatuurhistorici het ‘meertalig gedrag’ van achttiende-eeuwse auteurs in hun onderzoek naar transculturele dimensies al aankaartten,⁴ blijft het – vaak strategisch – gebruik van meertaligheid door diezelfde auteurs onderbelicht. Men lijkt er nog al te vaak van uit te gaan dat Frans de voertaal (*lingua franca*) van de achttiende-eeuwse intellectuele elite was, zoals onder meer Marc Fumaroli in zijn veelgeprezen *Quand l’Europe parlait français* (2001) beargumenteerde.⁵ Recent onderzoek van bijvoorbeeld Pierre-Yves Beaurepaire en Gilles Siouffi nuanceert die stelling en wijst op het *meertalig* karakter van het Europa van de Verlichting.⁶ Niet alleen Frans maar ook Engels of Duits verspreidden zich onder de elite.⁷ En ook landstalen wonnen aan belang door de opkomst van een nationaal georiënteerd gedachtegoed.⁸

De grote diversiteit aan talen en interesse in meertaligheid in het Europa van de Verlichting vinden we onder meer in de briefwisselingen van auteurs terug. Een auteur van wie de briefwisselingen al eerder als meertalig werden bestempeld, is Isabelle de Charrière (1740-1805). Zij was in Utrecht geboren en had, zoals in de hogere kringen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gebruikelijk was, van een Franstalige opvoeding genoten. Ze schreef dan ook ettelijke brieven in het Frans. Waar literatuurhistorici zelden uitgebreid aandacht aan besteedden, is dat Isabelle de Charrière ook Nederlandstalig was, en een goede kennis van het Duits en Engels had.⁹ Daar maakte ze in haar ‘Franstalige’ briefwisselingen gretig gebruik van. Meer dan eens wisselde ze in eenzelfde brief tussen talen, en samen met haar jongere vriendin, Isabelle de Gélieu, schreef ze bijvoorbeeld wat ze zelf “une correspondance fictive en anglais” noemde.¹⁰

⁴ Een voorbeeld hiervan is FIDECARO, A., PARTZSCH, H., VAN DIJK, S. & COSSY, V. (2009). *Femmes écrivains à la croisée des langues / Women Writers At the Crossroads of Languages, 1700-2000*. MétisPresses.

⁵ FUMAROLI, M. (2001). *Quand l’Europe parlait français*. Fallois.

⁶ BEAUREPAIRE, P.-Y. (2007). *Le mythe de l’Europe française au XVIIIe siècle*. Autrement; SIOUFFI, G. (2010). De l’« universalité » européenne du français au XVIIIe siècle. *Langue française*, 167(3), 13-29.

⁷ Zie bijvoorbeeld HASKINS GONTHIER, U., & SANDRIER, A. (2007). *Multilinguisme et multiculturalité dans l’Europe des Lumières*. Honoré Champion; FRIJHOFF, W., KOK ESCALLE, M.-C., & SANCHEZ-SUMMERER, K. (2017). *Multilingualism, nationhood, and cultural identity. Northern Europe 16th-19th centuries*. Amsterdam University Press.

⁸ Zie onder meer YILDIZ, Y. (2012). *Beyond the mother tongue*. Fordham University Press; GRAMLING, D. (2016). *The invention of monolingualism*. Bloomsbury Academic.

⁹ Enkele studies die wel al enige aandacht schonken aan de uitgebreide talenkennis van Isabelle de Charrière – en aan haar gebruik van Engels of Nederlands in Franstalige briefwisselingen – zijn: VAN STRIEN-CHARDONNEAU, M. (2001). Le statut du français, langue seconde selon Isabelle de Charrière : langue de culture, langue utilitaire ? In Kok-Escalte, M.-C. & Melka, F., *Changements politiques et statut des langues : histoire et épistémologie 1780-1945* (pp. 41-52). Rodopi; TIEKEN-BOON VAN OSTADE, I. (2015). Belle de Zuylen’s English. *Cahiers Isabelle de Charrière*, 10, 8-31; VAN DER VELDEN, J. (2015). Isabelle de Charrière’s code-switching in letters to her “pupils”. *Cahiers Isabelle de Charrière*, 10, 104-119. Deze studies bieden echter weinig inzicht in het strategisch gebruik van meertaligheid door Isabelle de Charrière.

¹⁰ “een fictieve Engelstalige briefwisseling” (Isabelle de Charrière aan Caroline de Sandoz-Rollin, 24 oktober 1796, in VAN DIJK, S. & VAN STRIEN-CHARDONNEAU, M. (eds.). (2019). *De correspondentie van Belle van Zuylen online*. Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW). Brief 1741. Raadpleegbaar via <<https://charriere.huygens.knaw.nl>>). De vertalingen in deze bijdrage zijn steeds van mijn hand. De anderstalige citaten uit de briefwisseling van Isabelle de Charrière volgen de gemoderniseerde spelling uit de digitale editie. Ik wil hierbij graag Prof. dr. Suzan van Dijk bedanken voor de onbeperkte toegang tot die editie.

De vraag rijst welke functies meertaligheid in de briefwisselingen van verlichte auteurs als Isabelle de Charrière aannam. Het is mijn hypothese dat zij meertaligheid onder meer als *strategie voor zelfontplooiing* inzetten; met behulp van meertaligheid konden zij hun intellectuele autoriteit en in zekere mate zelfs hun auteursidentiteit vormgeven. Dat zal ik in deze bijdrage beargumenteren aan de hand van een selectie voorbeelden uit de briefwisselingen van twee achttiende-eeuwse vrouwelijke auteurs, met name Isabelle de Charrière en Marie-Jeanne Riccoboni (1713-1792). Vooraleer stil te staan bij die twee auteurs, ga ik nader in op de vorming van vrouwelijk auteurschap in verlicht Europa. Dat zal de basis vormen voor mijn betoog over meertaligheid als zelfontplooiingsstrategie.

VROUWELIJK AUTEURSCAP IN HET EUROPA VAN DE VERLICHTING

In het Europa van de Verlichting was auteurschap een veelzijdige praktijk. Of zoals Betty Schellenberg stelt: “a range of authorial models or identities [seems to have been] on offer”.¹¹ Vrouwen en mannen konden, met andere woorden, auteurschap bereiken door, alleen of in samenwerking met anderen,¹² diverse literaire activiteiten (op professionele of amateuristische wijze) uit te oefenen. Ze hoefden dus niet altijd originele werken te schrijven om zich als auteur te kunnen manifesteren; ze konden ook andermans werken vertalen, herschrijven of zelfs uitgeven. Pas in de late achttiende eeuw definieerde men, onder invloed van de romantiek, auteurschap als een minder veelzijdige en meer professionele praktijk, die aan de “original genius” voorbehouden was.¹³

De vele wegen naar auteurschap waren voor vrouwen in het bijzonder niet zonder obstakel. Er woedde in de achttiende eeuw nog steeds discussie over de sociale plaats en intellectuele rol van vrouwen in de maatschappij.¹⁴ Vrouwen werden bovendien nog al te vaak geacht zich nederig of bescheiden te gedragen.¹⁵ Dat belemmerde hen niet zelden om de (publieke) rol van auteur op zich te nemen of om vervolgens intellectuele of literaire autoriteit uit te

¹¹ “een reeks auctoriele modellen of identiteiten [leek] te worden aangeboden” (SCHELLENBERG, B. (2019). The eighteenth century: print, professionalization, and defining the author. In Berensmeyer, I., Buclens, G. & Demoor, M., *The Cambridge handbook of literary authorship* (p. 143). Cambridge University Press).

¹² Sinds enkele jaren besteedt onderzoek naar (vrouwelijk) auteurschap in de vroegmoderne periode meer aandacht aan collaboratieve vormen van auteurschap. Zie bijvoorbeeld PENDER, P. (2017). *Gender, authorship, and early modern women's collaboration*. Springer; BROWN, H. (2018). Rethinking agency and creativity: translation, collaboration and gender in early modern Germany. *Translation Studies*, 11(1), 84-102.

¹³ DONOVAN, S., LUNDÉN, R. & ZADWORNA-FJELLESTAD, D. (2008). *Authority matters: rethinking the theory and practice of authorship*. Rodopi. p. 8.

¹⁴ DUBOIS-NAYT, A., HENNEAU, M-E. & VON KULESSA, R. (2015). *Revisiter la "Querelle des femmes": discours sur l'égalité-inégalité des sexes, de 1400 aux lendemains de la Révolution*. Publications de l'Université de Saint-Étienne.

¹⁵ PENDER, P. (2013). *Early modern women's writing and the rhetoric of modesty*. Palgrave Macmillan.

oefenen.¹⁶ Toch bereikten in verlicht Europa meer vrouwen dan ooit tevoren een meer publieke en erkende vorm van auteurschap.¹⁷

Genderhistorici als Susan Lanser, Julie Hayes of Patricia Pender stelden vast dat een vrij substantiële groep van vroegmoderne vrouwen tekstuele strategieën hanteerden om die erkende positie in het literaire veld van de Republiek der Letteren te bemachtigen.¹⁸ Periteksten, zoals voorwoorden, bleken een ideale omgeving te zijn voor vrouwen om te reflecteren over de eigen sociale en intellectuele rol, en om op subtiele – en bescheiden – wijze autoriteit uit te oefenen.¹⁹ Ook briefwisselingen boden opkomende vrouwelijke auteurs de ruimte om hun auteursidentiteit en intellectuele autoriteit verder te verkennen, vorm te geven en zo nodig te verdedigen.²⁰

De relationele dimensie van teksten als briefwisselingen kan helpen verklaren waarom net zij een belangrijke rol in de intellectuele en auctoriële zelfontwikkeling van vroegmoderne vrouwen speelden. Niet zelden vormden vrouwen hun zelfportret in relatie tot anderen.²¹ Dat beargumenteren ook Brigitte Diaz en Jürgen Siess in hun *Épistolaire au féminin* (2006):

Ce laboratoire identitaire qu'est la correspondance a ceci de spécifique que, contrairement au protocole solitaire du journal intime, l'épistolier convoque impérativement sur lui le regard de l'autre. De cet autre auquel il s'adresse, il attend une légitimation de sa personne ou de son personnage, et cette attente semble d'autant plus forte que l'épistolier est une femme [...].²²

Met andere woorden, vroegmoderne vrouwen maakten van briefwisselingen gebruik om hun (auteurs)identiteit *actief* vorm te geven. Daarbij hielden ze klaarblijkelijk rekening met hun correspondent en vormden ze hun epistolaire zelfportret precies *in relatie tot* het beeld dat de “ander” van hen gevormd had. Ze verwachtten ook dat de geadresseerde, die wel vaker een actieve rol in hun

¹⁶ Zie bijvoorbeeld GOLDSMITH, E. & GOODMAN, D. (1995). *Going public: women and publishing in early modern France*. Cornell University Press.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld HESSE, C. (2001). *The other Enlightenment: how French women became modern*. Princeton University Press; DALTON, S. (2003). *Engendering the Republic of Letters: reconnecting public and private spheres in eighteenth-century Europe*. McGill-Queen's University Press.

¹⁸ LANSER, S. (1992). *Fictions of authority: women writers and narrative voice*. Cornell University Press; HAYES, J. (2009). *Translation, subjectivity, and culture in France and England, 1600-1800*. Stanford University Press; PENDER, *Early modern women's writing and the rhetoric of modesty*.

¹⁹ Hayes, *Translation, subjectivity, and culture in France and England*.

²⁰ DIAZ, B., & SIESS, J. (2006). *Épistolaire au féminin*. Presses universitaires de Caen; COOK, D. & CULLEY, A. (2012). *Women's life writing, 1700-1850: gender, genre and authorship*. Palgrave Macmillan.

²¹ BRISON, S. (2017). Personal Identity and Relational Selves. In Garry, A., Khader, S. and Stone, A., *The Routledge Companion to Feminist Philosophy* (pp. 218-230). Routledge; VAN DEINSEN, L., & VANACKER, B. (2019). Found through Translation: Female Translators and the Construction of 'Relational Authority' in the Eighteenth-Century Dutch Republic. *Early Modern Low Countries*, 3(1), 60-80.

²² “Specifiek aan het identiteitslaboratorium dat correspondentie is, is dat, in tegenstelling tot het eenzame protocol van het dagboek, de brieven schrijver de blik van de ander dwingend op zichzelf richt. Van die ander tot wie hij zich wendt, verwacht hij een bevestiging van zijn persoon of van zijn personage, en die verwachting lijkt des te sterker wanneer de brieven schrijver een vrouw is [...]” (DIAZ, B. (2006). Avant-propos. In Diaz & Siess, *Épistolaire au féminin*, 9).

zelfontwikkeling speelde, hun (nieuwe) identiteit zou bevestigen. De zelfontplooiing van achttiende-eeuwse vrouwen als auteur was dus een bij uitstek *relationeel* proces van strategische (her)definiëring.

Net omdat de briefwisselingen van achttiende-eeuwse vrouwen vaak getuigen van een doordacht proces van intellectuele en auctoriële zelfontwikkeling, bieden zij het ideale uitgangspunt voor een onderzoek naar meertaligheid als zelfontplooiingsstrategie. De briefwisselingen van Marie-Jeanne Riccoboni (met David Garrick) en Isabelle de Charrière (met Ludwig Ferdinand Huber) vormen dan het uitgangspunt voor het betoog in deze bijdrage. Zij getuigen van de *verdere* intellectuele en auctoriële zelfontplooiing van twee auteurs die al een zekere reputatie verworven hadden in het transculturele literaire veld. De briefwisselingen bieden, met andere woorden, inzicht in de *herpositionering* van twee reeds geroemde vrouwelijke auteurs binnen dat veld. De brieven bevatten bovendien verschillende soorten van meertaligheid. Of en hoe die veelzijdige meertaligheid bijdroeg aan de intellectuele en auctoriële (her)definiëring van Marie-Jeanne Riccoboni en Isabelle de Charrière zal ik na een korte schets van hun leven en loopbaan in meer detail toelichten.

DE ZELFONTPLOOIING VAN MARIE-JEANNE RICCOBONI EN ISABELLE DE CHARRIÈRE

Na een lange loopbaan bij de *Comédie Italienne*, leefde de Parijse Marie-Jeanne Riccoboni van haar pen.²³ In 1757 publiceerde ze haar eerste Franstalige briefroman, *Les lettres de Mistriss Fanni Butlerd*, die bewust werd voorgesteld als ‘vertaling uit het Engels’.²⁴ Ook de daaropvolgende romans, waaronder de met lof beladen *Lettres de Milady Juliette Catesby* (1759), kregen een Engelse *mise en scène*. Zo weerspiegelden ze Riccoboni’s sterke interesse in de Engelse taal en cultuur.²⁵ Het netwerk van Riccoboni weerspiegelde die interesse eveneens. De auteur had nauwe banden met enkele vooraanstaande Engelse figuren, waaronder de Britse toneelspeler en -schrijver David Garrick (1717-1779),²⁶ met wie ze in april 1765 in correspondentie trad.

De epistolaire relatie tussen Garrick en Riccoboni was zowel vriendschappelijk als professioneel. Op 27 juli 1768 vertrouwde Riccoboni haar goede

²³ Over het auteurschap van Marie-Jeanne Riccoboni, zie KAPLAN, M. (2014). Publication, Authorship, and Ownership in Marie Jeanne Riccoboni. *The French Review*; 88(1), 179-191.

²⁴ Over de rol van ‘pseudovertalingen’ bij onder andere Marie-Jeanne Riccoboni, zie VANACKER, B. The gender of pseudotranslation in the works of Marie-Jeanne Riccoboni, Mme Beccari and Cornélie Wouters. *Tusaj*, 6(6), 78-95.

²⁵ Zie HERMAN, J., PEETERS, K., & PELCKMANS, P. (2007). *Mme Riccoboni : Romancière, épistolière, traductrice*. Peeters; KAPLAN, M. (2020). *Marie Jeanne Riccoboni's epistolary feminism: Fact, fiction, and voice*. Routledge.

²⁶ David Garrick werd beschouwd als een van de bekendste Britse toneelspelers en -schrijvers van zijn tijd. Zijn brede netwerk overschreed talige en culturele grenzen. Voor meer biobibliografische informatie over Garrick, zie *David Garrick*. Encyclopedia Britannica. Raadpleegbaar via <<https://www.britannica.com/biography/David-Garrick>>.

vriend toe dat het schrijven van briefromans – en haar inmiddels bejubelde rol van romanschrijfster – haar geen artistieke bevrediging meer bracht.²⁷ Om haar tijd nuttig te blijven besteden, en op vraag van haar boekhandelaar, wenste ze zich verder te ontplooien als literair vertaalster.²⁸ Garrick nam als gesprekspartner en “passeur de la littérature”²⁹ een centrale plaats in Riccoboni’s dynamische auteurschapsvorming in. Hij bood een kritische blik wanneer Riccoboni hem op de hoogte bracht van haar nieuwste vertaalprojecten, en voorzag haar steeds van de (meest recente) Engelse werken. Bovendien droeg Garrick bij aan de verspreiding van haar origineel werk in Engeland.

Ook Ludwig Ferdinand Huber (1764-1804)³⁰ ondersteunde de verdere intellectuele zelfontplooiing van een befaamde vrouwelijke auteur. Isabelle de Charrière hoefde in tegenstelling tot Marie-Jeanne Riccoboni niet van haar pen te leven. Al op jonge leeftijd schreef ze om meer persoonlijke redenen verzen, fabels, portretten en verhalen.³¹ Na haar huwelijk met Charles-Emanuel de Charrière (1735-1808) in 1771, en haar verhuis naar het Zwitserse Colombier, verschenen de Charrières eerste romans, waaronder de ophefmakende *Lettres neuchâtelaises* (1784), die ze uit verdriet en een verlangen naar afleiding schreef.³²

Enkele jaren na de publicatie van haar eerste (Franstalige) romans, rond 1793, leerde Isabelle de Charrière de in Parijs geboren Duitser, Ludwig Ferdinand Huber, kennen. Ze startten, net als Marie-Jeanne Riccoboni en David Garrick, een semi-professionele epistolaire relatie. Huber, die grote interesse vertoonde in (de vertaling van) Franse en Engelse literatuur, bood de Charrière niet alleen zijn vriendschap maar ook zijn diensten als vertaler aan. Hij gaf haar bovendien inzicht in het Duitse literaire veld. Dat leidde tot een verbreding van de Charrières intellectuele en auctoriële horizon. Met de hulp van Huber kon de Charrière zich rechtstreeks tot een Duitstalig publiek richten.

²⁷ “Je me lasse de faire des romans, tout au beau milieu de celui que j’ai écrit à moitié le dégoût et l’ennui me l’ont fait laisser là. Je le reprendrai peut-être. En attendant, pour employer mon tems, à la prière de mon libraire, j’ai entrepris une traduction de votre théâtre, c’est à dire des comédies nouvelles” (Marie-Jeanne Riccoboni aan David Garrick, 27 juli 1768, in NICHOLLS, J.C. (ed.). (1976). *Mme Riccoboni’s letters to David Hume, David Garrick and sir Robert Liston. 1764-1783*. Voltaire Foundation. p. 122). Net als Nicholls volg ik in de anderstalige citaten uit de briefwisseling van Marie-Jeanne Riccoboni de originele spelling.

²⁸ In 1762 waagde Riccoboni zich al eens aan een vertaalproject. Toen vertaalde ze Henry Fieldings *Amelia* (1751) naar het Frans.

²⁹ SISS, J. (2004). Projet épistolaire et échange interculturel: la relation entre Marie-Jeanne Riccoboni et David Garrick. In Amossy, R., *L’analyse du discours dans les études littéraires* (p. 146). Toulouse Presses Universitaires du Mirail.

³⁰ Ludwig Ferdinand Huber was actief als vertaler, schrijver en journalist. Hij was bovendien bevriend met enkele vooraanstaande Duitse figuren zoals Christian Gottfried Körner en Friedrich Schiller. Voor meer bibliografische informatie over Huber, zie HEUSER, M. (2008). Ludwig Ferdinand Huber’s contribution to the reception of Isabelle de Charrière’s work in Germany. *Cahiers Isabelle de Charrière*, 3, 40-59.

³¹ De teksten van de jonge Isabelle de Charrière circuleerden onder haar vrienden en kennissen. In 1763 publiceerde zij voor het eerst (anoniem) een van haar verhalen, *Le Noble*, in een Franstalig tijdschrift.

³² In januari 1804 gaf de Charrière in een brief aan baron Taets van Amerongen toe dat verveling niet zelden haar muse was. Ook “le chagrin et le désir de [se] distraire” zetten haar aan tot schrijven (Isabelle de Charrière aan baron Taets van Amerongen, begin januari 1804, in VAN DIJK & VAN STRIEN-CHARDONNEAU, *De correspondentie van Belle van Zuylen online, brief 2500*).

De vorming van het auteurschap van zowel Isabelle de Charrière als Marie-Jeanne Riccoboni was dus dynamisch. Ook toen ze al een zekere literaire autoriteit verworven hadden (als amateur of broodschrijver), ontplooiden ze zich in hun briefwisseling met Huber en Garrick nog verder als auteur en intellectueel. Die verdere zelfontplooiing was voor de een van groter economisch belang dan voor de ander. Opmerkelijk genoeg, ging de zelfontplooiing in beide gevallen met verschillende vormen van meertaligheid gepaard.³³ Maakten de Charrière en Riccoboni strategisch gebruik van meertaligheid om hun verdere intellectuele autoriteit, en in zekere mate zelfs hun nieuwe auteursidentiteit, vorm te geven? Die vraag zal ik nu aan de hand van een selectie meertalige voorbeelden beantwoorden.

DE BRIEFWISSELING VAN MARIE-JEANNE RICCOBONI EN DAVID GARRICK³⁴

Al in een van haar eerste brieven aan David Garrick – mogelijks zelfs de eerste brief – hanteerde Marie-Jeanne Riccoboni een meertalig discours. De opening van haar Franstalige brief, geschreven in mei 1765, luidde als volgt:

There is my drug, my stuff, my foolery, what call you it? J'ai grand plaisir, Monsieur, à vous l'envoyer [...].³⁵

Riccoboni verwees hier naar het werk, vermoedelijk een van haar eerste romans, dat ze samen met de brief aan Garrick had laten bezorgen. De manier waarop ze haar werk omschreef, is op z'n minst merkwaardig te noemen. Was haar roman echt schadelijk (zoals *drugs* dat waren³⁶), van weinig belang (zoals *stuff* dat was), en getuigde het van weinig intelligentie (net als *foolery*)? Het lijkt erop dat Riccoboni haar werk expliciet naar weinig waarde schatte.³⁷ Binnen de context van de vroegmoderne *doxa*, dat vrouwelijke intellectuelen

³³ In zijn analyses van de briefwisseling tussen David Garrick en Marie-Jeanne Riccoboni, gaat Jürgen Siess ook nader in op de bijdrage van Garrick aan de herpositionering van Riccoboni – als literair vertaalster – in het literaire veld. Hij schenkt daarbij echter geen aandacht aan het (strategisch) gebruik van meertaligheid. Zie SISS, *Projet épistolaire et échange interculturel*; SISS, J. (2006). La place de l'autre et l'image de soi dans les lettres de Riccoboni. In Diaz, & Siess, *L'épistolaire au féminin*, 15-26.

Magdalene Heuser gaat in haar artikel nader in op de professionele dimensie van de briefwisseling tussen Isabelle de Charrière en Ludwig Ferdinand Huber. Ook zij schenkt geen aandacht aan het eventueel strategisch gebruik van meertaligheid. Zie HEUSER, Ludwig Ferdinand Huber's contribution to the reception of Isabelle de Charrière's work in Germany.

³⁴ Een meer gedetailleerde analyse van het strategisch gebruik van meertaligheid in de briefwisseling tussen Marie-Jeanne Riccoboni en David Garrick verscheen al eerder in JAQUES, A. (2021). "I am not a French woman, you know": Multilinguisme et auto-façonnement chez Marie-Jeanne Riccoboni. *Orbis Litterarum*, 76(3), 140-150.

³⁵ "Dit is mijn drug, mijn rommel, mijn dwaasheid, of hoe zou u het noemen? Het doet me plezier, meneer, dit aan u te bezorgen [...]" (Marie-Jeanne Riccoboni aan David Garrick, 15 mei 1765, in NICHOLLS, *Mme Riccoboni's letters*, 44).

³⁶ In de vroegmoderne periode verwees "drogue"/"drug" naar een geneesmiddel. Het woord had echter een negatieve bijklank en het geneesmiddel of de remedie werd naar weinig waarde geschat. Zie de historische definitie van "drogue" in de *Trésor de la langue française* voor meer informatie.

³⁷ SISS, *Projet épistolaire et échange interculturel*.

voorschreef hun kwaliteiten steeds onrechtstreeks in de verf te zetten en zo conform te blijven aan de regels van de welvoeglijkheid,³⁸ was dergelijke uiting niet uitzonderlijk. De openingszin maakte echter deel uit van een spel van reputatievorming en bood Garrick de mogelijkheid om de auteur Riccoboni met lof te beladen. “Hoe omschrijf jij mijn werk?”, vroeg ze. De vraag effende het pad voor een sentimentele lofrede in Garricks volgende brief.

Dat het sentimentele zich goed liet vertellen in de taal van de geadresseerde, toonde Riccoboni wat verder in diezelfde opening aan:

J'ai grand plaisir [...] à vous écrire, à vous dire que je vous aime bien, que je vous regrette beaucoup, et que j'ai toujours devant les yeux cette belle et grand lady, si bien faite, si jolie, et l'heureux mari dont les regards lui disent sans cesse, I love you.³⁹

Riccoboni schakelde hier op twee strategisch gekozen momenten van haar eigen moedertaal (Frans) naar de moedertaal van Garrick (Engels). Enerzijds wees ze in het Engels op de ethische kwaliteiten van Mrs Garrick, een “grand lady” of voorname vrouw die waardering verdiende. Anderzijds wees ze op de liefdevolle relatie van Mr en Mrs Garrick; Mr Garrick keek zijn vrouw steeds als een gelukkig getrouwd man met verliefde blik (“I love you”) aan. Dat sentimenteel discours liet Riccoboni toe een intieme band met het koppel te creëren. Dat het sentimentele geënt was op de taal van haar correspondent leidde er bovendien toe dat Riccoboni op niet één maar op twee manieren toenadering tot Garrick kon zoeken: op sentimentele en op talige wijze.

Het spel van dubbele toenadering herhaalde zich meermaals in de briefwisseling. Niet alleen Riccoboni maar ook Garrick, die voornamelijk in zijn eigen moedertaal schreef, waagde zich eraan.⁴⁰ Daar kwam echter verandering in toen Riccoboni in 1768-1769 *Le nouveau théâtre anglois*, een Franse vertaling van het Engels theater uit die periode, publiceerde.

Enkele weken voor de publicatie van *Le nouveau théâtre anglois* trad Garrick nog op als Riccoboni's “passeur de la littérature” en als inhoudelijk raadgever. Zo raadde hij Riccoboni in september 1768 aan haar “scheme of

³⁸ Zie bijvoorbeeld PENDER, *Early modern women's writing and the rhetoric of modesty*.

³⁹ “Het doet me plezier [...] om u te schrijven, om u te kunnen vertellen dat ik u graag zie, u erg mis, en dat ik steeds het beeld voor ogen heb van die voorname vrouw, zo goed, zo mooi, en van die gelukkige man wiens ogen steeds liefde uitstralen” (Marie-Jeanne Riccoboni aan David Garrick, 15 mei 1765, in NICHOLLS, *Mme Riccoboni's letters*, 44).

⁴⁰ Voor meer voorbeelden van het spel van dubbele toenadering, zie JAQUES, “I am not a French woman, you know”.

translation”,⁴¹ ofwel haar visie op vertalen,⁴² als voorwoord te publiceren. Hij belaadde haar daarbij met lof en bevestigde zo haar nieuwe auteursrol van literair vertaalster of cultureel bemiddelaar. Tegelijkertijd bevestigde hij zijn eigen rol van bemiddelaar en benadrukte hij het belang van zijn bemiddeling voor haar vertaalwerk.⁴³ Na de publicatie van *Le théâtre anglois* liet Garrick zich echter negatief uit over Riccoboni’s voorwoord en vertalingen. Riccoboni zou het Engels theater niet voldoende hebben gerespecteerd en zou het schade hebben toegebracht.⁴⁴ Zo betwistte Garrick, slechts enkele weken na zijn erkenning, Riccoboni’s recent verworven rol van literair vertaalster.

Na dat moment van onenigheid verwaterden de vriendschap en de correspondentie tussen Garrick en Riccoboni. Garrick liet lange tijd niets van zich horen. Riccoboni probeerde nog de relatie te redden en schreef brief na brief waarin ze haar voorwoord en *Théâtre anglois* verdedigde. Een slechte relatie met de toneelspeler zou immers in haar nadeel spelen. Ze zou geen toegang meer hebben tot de Engelse literaire wereld, en bijgevolg, tot haar rol van cultureel bemiddelaar. Waar Riccoboni ongetwijfeld voor vreesde, werd werkelijkheid. Wanneer ze hem in maart en in juni 1769 om enkele Engelse sprookjes vroeg, bleef het aan de andere kant van de Noordzee stil. Pas een jaar na de publicatie van *Le nouveau théâtre anglois* gaf Garrick een nieuw teken van leven.

De semi-professionele epistolaire relatie tussen Garrick en Riccoboni zou na die breuk nooit meer worden wat ze geweest was. Riccoboni had niet langer haast om Garricks brieven te beantwoorden. Ze bracht hem bovendien niet meer stevast op de hoogte van haar vertaalprojecten. Wanneer ze dat wel nog deed, zette ze haar talent voor vertalen niet langer in de verf en schikte ze zich naar de regels van de welvoeglijkheid – althans zo liet ze uitschijnen. De professionele relatie verdween dus naar de achtergrond ten gevolge van de

⁴¹ Op 13 september 1768 schreef Garrick in een brief gericht aan Riccoboni: “Your scheme of translation is a very right one, & Our Authors ought to thank you for making them palatable to the French taste; Your ideas upon that subject are so very exact & Striking, that I would advise you, nay Entreat you, to enlarge what you have said to Me upon that head, & publish it, before your translation, by way of Preface [...]” (David Garrick aan Marie-Jeanne Riccoboni, 13 september 1768, in NICHOLLS, *Mme Riccoboni’s letters*, 132).

⁴² Op 7 september 1768 verduidelijkt Riccoboni in een brief aan Garrick haar visie op vertalen: “Mais l’esprit, le badinage, la saillie, le ton de la bonne plaisanterie, changent de nom en changeant de climat. Ce qui est vif, léger, gracieux dans une langue, devient froid, lourd, insipide, ou grossier dans une autre: la précision, la justesse, sources de l’agrément, ne s’y trouvent plus. Ce qui élèveroit un éclat de rire en France pourroit attirer une hué à Londres ou à Vienne. Partout la plaisanterie dépend d’un rien et souvent ce rien est local. En général ceux qui se font un métier de traduire, ont peu d’idée de ces nuances délicates. Aussi n’ai-je jamais vu une traduction supportable” (“Maar geestigheid, scherts, kwinkslagen, de toon van een goede grap, veranderen van naam wanneer ze veranderen van klimaat. Wat in de ene taal levendig, licht, sierlijk is, wordt in een andere taal koud, zwaar, smakeloos of ernstig: de precisie, de nauwkeurigheid, de bronnen van het plezier, zijn er niet meer te vinden. Wat een lach zou ontlokken in Frankrijk, zou boegeroep uitlokken in Londen of in Wenen. De grap hangt overal van weinig af en dat weinige is vaak plaatselijk. In het algemeen hebben zij die van vertalen hun beroep hebben gemaakt, weinig idee van deze delicate nuances. Bijgevolg heb ik nog nooit een aanvaardbare vertaling gezien.”) (Marie-Jeanne Riccoboni aan David Garrick, 7 september 1768, in *ibid.*, 128).

⁴³ Zie SLESS, *Projet épistolaire et échange interculturel*.

⁴⁴ Dit blijkt uit een brief van David Garrick gericht aan zijn vriend Chastellux. Zie voetnoot n°1 in NICHOLLS, *Mme Riccoboni’s letters*, 150.

teloorgang van de intieme relatie. Met die teloorgang verdween ten slotte ook het meertalig discours. Dat doet vermoeden dat meertaligheid een strategische rol speelde in de uitbouw van de intieme relatie, die van groot belang was voor de uitbouw van de professionele relatie die voornamelijk tot de verdere ontwikkeling van Marie-Jeanne Riccoboni als auteur leidde.

DE BRIEFWISSELING VAN ISABELLE DE CHARRIÈRE EN LUDWIG FERDINAND HUBER

In tegenstelling tot Marie-Jeanne Riccoboni maakte Isabelle de Charrière geen strategisch gebruik van meertaligheid om haar intieme en vervolgens professionele band met Ludwig Ferdinand Huber vorm te geven. De briefwisseling tussen Huber en de Charrière startte in 1793 op Franstalige basis. Ze handelde voornamelijk over “certaines questions relatives à l’homme et à la société” en was vriendschappelijk van aard.⁴⁵ Enkele maanden na de eerste brief bood Huber zijn diensten als vertaler aan de Charrière aan. Op dat moment kreeg de briefwisseling een nieuwe – professionele én meertalige – dimensie.

In het voorjaar van 1794 kwam Hubers vertaalproces, en de kunst van vertalen in het algemeen, centraal te staan in de briefwisseling tussen Huber en de Charrière. Dat ging gepaard met een vorm van meertaligheid die minder uitgebreid aan bod kwam in de brieven van Marie-Jeanne Riccoboni. De reflectie over vertalen ging namelijk samen met een diepgaande dialoog over taal en meertaligheid. De Charrière, als “grande réfléchisseuse sur les langues”,⁴⁶ zoals ze zichzelf in een brief aan Huber treffend omschreef, stelde zich vragen bij de eigenheid van vreemde talen. Kon het Duits de zaken wel even duidelijk en eenvoudig uitleggen als het Frans dat deed?⁴⁷ Hoewel de Charrière een zekere mate van interesse in vreemde talen als het Duits vertoonde, verkoos ze – als “défenseur de la langue française”⁴⁸ – het Frans, haar geadopteerde moedertaal, steevast boven alle andere talen. Dat leidde tot een waar “combat” met Huber, die elke aanspraak op superioriteit weigerde aan te nemen en de Charrière steeds op het individuele karakter en vermogen van talen wees.⁴⁹

⁴⁵ “vragen gerelateerd aan de mens en aan de maatschappij” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 23 augustus 1793, in VAN DIJK & VAN STRIEN-CHARDONNEAU, *De correspondentie van Belle van Zuylen online*, brief 1098).

⁴⁶ “groot denker over talen” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 1 maart 1794, in *ibid.*, brief 1275).

⁴⁷ Op 6 maart 1794 schreef Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber: “Il importe en effet de montrer – si je le puis – que tout ce qu’un écrivain allemand a justement exprimé dans sa langue peut être rendu clairement en français” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 6 maart 1794, in *ibid.*, brief 1281). Volgens Heuser volgde de Charrière, die de nadruk op *simplicité* en *clarté* legde, daarmee de literaire normen van het Classicisme (HEUSER, Ludwig Ferdinand Huber’s contribution to the reception of Isabelle de Charrière’s work in Germany).

⁴⁸ “verdediger van de Franse taal” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 6 maart 1794, in VAN DIJK & VAN STRIEN-CHARDONNEAU, *De correspondentie van Belle van Zuylen online*, brief 1281).

⁴⁹ HEUSER, Ludwig Ferdinand Huber’s contribution to the reception of Isabelle de Charrière’s work in Germany.

Hoewel Huber het niet altijd eens was met de Charrière, wist hij haar eigen kijk op taal en meertaligheid wel te waarderen. Dat blijkt uit enkele van Hubers weinige brieven die werden teruggevonden. Zo schreef hij op 4 maart 1794:

Je ne quitte pas encore la partie, Madame, parce que vainqueur ou vaincu, je m'instruis moi-même en continuant le combat avec un tel adversaire.⁵⁰

Met andere woorden, Huber beschouwde de Charrière als een waardige gesprekspartner. Wanneer het op de Franse taal aankwam, zag hij haar bovendien als mentor.⁵¹

Niet alleen Huber maar ook de Charrière leerde in de briefwisseling bij. Onder invloed van haar correspondent, die haar inzicht in het Duitse literaire veld bood, leek de Charrière zich geleidelijk aan meer open te stellen voor de Duitse taal en cultuur. Op 30 mei 1794 deed ze Huber een opvallend voorstel:

Je voudrais, Monsieur, travailler encore un peu pour vous [...]. J'ai dans la tête une comédie allemande, c'est-à-dire française, écrite en français et à la française, mais uniquement pour être traduite par vous en allemand.⁵²

De Charrière, die Huber wel vaker financieel uit de nood hielp,⁵³ had een nieuw schrijfproject in gedachten dat hem een aanzienlijk voordeel zou kunnen opleveren.⁵⁴ Het project betrof een Duitse komedie, die de Charrière in het Frans en volgens de Franse regels van de kunst zou schrijven. Aangezien de komedie voor een Duitstalig publiek bedoeld was, diende Huber de komedie meteen naar zijn moedertaal te vertalen.

⁵⁰ "Ik verlaat het spel nog niet, mevrouw, want winnaar of verliezer, ik leer bij door het gevecht met zo'n tegenstander te blijven aangaan" (Ludwig Ferdinand Huber aan Isabelle de Charrière, 4 maart 1794, in VAN DIJK & VAN STRIEN-CHARDONNEAU, *De correspondentie van Belle van Zuylen online*, brief 1278).

⁵¹ Dat benadrukte Huber bijvoorbeeld op 5 januari 1796: "Il est vrai que je suis à charmante, à excellente école et ce que vous avez la bonté de faire pour moi est exactement ce dont j'ai besoin" ("Het is waar dat ik op een innemende, uitstekende school zit en wat u zo vriendelijk voor mij doet, is precies wat ik nodig heb.") (Ludwig Ferdinand Huber aan Isabelle de Charrière, 5 januari 1796, in *ibid.*, brief 1670).

⁵² "Ik zou graag opnieuw een beetje voor u werken, Meneer [...]. Ik heb een Duitse komedie in gedachten. Het is te zeggen: een Franse komedie, geschreven in het Frans en op z'n Frans maar enkel en alleen bedoeld om door u naar het Duits te worden vertaald" (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 30 mei 1794, in *ibid.*, brief 1342).

⁵³ Huber diende van zijn pen te leven om zijn gezin te kunnen onderhouden. Daarom stond Isabelle de Charrière de opbrengst van Hubers Duitse vertalingen vaak aan het echtpaar Huber af. Zie DUBOIS, P. & DUBOIS, S. (1993). *Zonder vaandel. Belle van Zuylen*, een biografie. Uitgeverij G.A. van Oorschot, 600 en 640.

⁵⁴ Nog voor ze begon met schrijven, wilde de Charrière graag het volgende van Huber weten: "Je voudrais savoir avant de m'y mettre: [...] si vous pourriez la faire imprimer sans que personne se doutât que vous y eussiez la moindre part, et en tirer pourtant un avantage considérable, car modestement je m'imagine devoir enfanter une merveille" ("Voor ik eraan begin, zou ik graag willen weten: [...] of u het [stuk] zou kunnen laten drukken zonder dat iemand vermoedt dat u er het minste aandeel in hebt gehad, en [u] er toch een aanzienlijk voordeel uit zou halen, want ik ben bescheiden als ik zeg dat ik me voorstel dat ik een wonder zal baren.") (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 30 mei 1794, in *ibid.*, brief 1342).

Huber zou niet alleen vertaler van *Élise ou l'université* (1795) worden; hij zou ook de Charrières “co-écrivain” zijn.⁵⁵ Dat lichtte de schrijfster op 1 juni 1794 toe:

[...] M. Huber sera plus que traducteur dans cette occasion, et si quelque chose lui déplaît dans la pièce telle que je la lui enverrai, je ferai, je déferai jusqu'à ce qu'elle lui plaise. Elle sera pleinement sa propriété de sorte qu'il faudra bien la lui rendre agréable, et lui il devra ne rien négliger pour qu'elle le soit au public.⁵⁶

De samenwerking met Huber gaf een nieuwe – grensoverschrijdende of transculturele – dimensie aan het auteurschap van de Charrière. Het project liet haar namelijk toe om voor het eerst *rechtstreeks* voor een Duitstalig publiek te schrijven en om zo een stevigere plek in het Duitse literaire veld te bemachtigen.⁵⁷ Die plek wenste ze echter geheim te houden.⁵⁸

Het project bood Isabelle de Charrière bovendien de kans om voor het eerst in haar correspondentie met Huber meer te zijn dan “denker over talen”. Ze zou ook ‘spreker van vreemde talen’ worden. Op 8 juli 1794 wisselde de Charrière een eerste maal af tussen haar geadopteerde moedertaal (Frans) en de moedertaal van haar correspondent (Duits):

J'aime mieux *Que de petites (Umstanden/choses) vous déparent!*
J'ai eu l'audace de vous indiquer le mot allemand et si ce mot par malheur n'existait pas en allemand, qu'il fût hollandais ou iroquois, quelle honte!⁵⁹

Isabelle de Charrière toonde zich hier zelfverzekerd genoeg om de Duitse Ludwig Ferdinand Huber op het correcte woord voor zijn vertaling te wijzen. Die zelfzekere houding ging echter gepaard met een (al dan niet gespeelde)

⁵⁵ “coauteur” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 15 augustus 1794, in VAN DIJK & VAN STRIEN-CHARDONNEAU, *De correspondentie van Belle van Zuylen online*, brief 1403).

⁵⁶ “[...] Meneer Huber zal meer dan vertaler zijn in dit geval, en als hem iets niet bevalt in het stuk zoals ik het hem zal toesturen, zal ik het net zo lang veranderen tot het hem wel bevalt. Het [stuk] zal volledig zijn eigendom zijn, [wat betekent dat] het hem aangenaam gemaakt zal moeten worden, en hij zal er alles aan moeten doen om het aangenaam te maken voor het publiek” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 1 juni 1794, in *ibid.*, brief 1346).

⁵⁷ Isabelle de Charrière had al een plek in het Duitse literaire veld verworven door haar Franse werken, die voor een Franstalig publiek bedoeld waren, naar het Duits te laten vertalen. Door een Duitse komedie voor een Duitstalig publiek te schrijven kon de Charrière op een meer rechtstreekse wijze een plek in dat literaire veld bemachtigen.

⁵⁸ Op 7 juli 1794 schreef Isabelle de Charrière: “Il sera plaisant qu'on veuille deviner l'auteur et qu'on ne puisse nous deviner” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 7 juli 1794, in *ibid.*, brief 1370). Eerder had de Charrière ook al anoniem gepubliceerd maar dikwijls achterhaalden lezers de auteur van de anoniem gepubliceerde tekst vrij snel.

⁵⁹ “Ik verkies *Que de petites (Umstanden/choses) vous déparent!* Ik heb hier het lef gehad om u het Duitse woord al aan te rijken en als het woord per ongeluk toch niet in het Duits bestaat, dat het Hollands of Irokees is, dan is dat erg gênant!” (Isabelle de Charrière aan Ludwig Ferdinand Huber, 8 juli 1794, in *ibid.*, brief 1373).

bescheidenheid. Zo vroeg de Charrière zich nog af of het woord dat ze op-
perde wel in het Duits bestond. De term bestond wel degelijk, zij het in een
andere vorm (*Umstände*).

Niet zelden schipperde Isabelle de Charrière binnen haar meertalig discours
over de “Duitse, het is te zeggen, Franse komedie” tussen intellectuele zelf-
bevestiging en intellectuele zelfontkenning. Ze citeerde de Duitse zinnen uit
Hubers vertaling vaak met gemak maar gaf tegelijkertijd aan moeite met de
Duitse taal te hebben. Zo leek ook Isabelle de Charrière zich naar de voor-
schriften van de vroegmoderne *doxa* te schikken. Net als Marie-Jeanne Ric-
coboni maakte ze echter strategisch gebruik van het bescheidenheidstopos. Ze
hoopte dat Huber haar intellectueel zelfportret (en in zekere mate haar nieuwe
positie in het literaire veld) zou bevestigen. Of Huber dat ook effectief deed,
blijft door een gebrek aan teruggevonden brieven vooralsnog de vraag.

CONCLUSIE

De briefwisselingen van Marie-Jeanne Riccoboni en Isabelle de Charrière
illustreeren het belang van onderzoek naar het strategisch gebruik van meer-
taligheid in de briefwisselingen van vroegmoderne vrouwen, die niet zelden
tekstuele strategieën hanteerden om erkend auteurschap te bereiken. Riccoboni
en de Charrière, die verschillende drijfveren voor schrijven hadden, gingen
in hun semi-professionele transculturele briefwisseling met respectievelijk
David Garrick en Ludwig Ferdinand Huber bewust (en in zekere mate strate-
gisch) met meertaligheid om. Met behulp van meertaligheid gaven ze beiden
hun verdere intellectuele en auctoriële zelfontplooiing vorm.

Het onderzoek naar het strategisch gebruik van meertaligheid door acht-
tiende-eeuwse vrouwen als Riccoboni en de Charrière dient als opstap naar
meer (comparatieve) studies die de vormen en functies van meertaligheid in
de briefwisselingen van (vrouwelijke én mannelijke) auteurs uit verlicht Euro-
pa onder de loep nemen. Die studies zullen nieuw inzicht bieden in de manier
waarop vroegmoderne auteurs – met behulp van meertaligheid – culturele,
intellectuele en auctoriële grenzen overschreden. Het zal bovendien leiden tot
een beter begrip van het meertalig karakter van het Europa van de Verlichting.

